

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra Estetiky

Bakalářská práce

Tereza Horáková

**Fenomenologické pojetí architektury Christiana
Norberg-Schulze**

Concept of Phenomenology in Architecture by Christian Norberg-Schulz

Praha 2015

Vedoucí práce: PhDr. Miloš Ševčík, Ph.D.

Poděkování

Děkuji PhDr. Miloši Ševčíkovi, Ph.D. za odborné vedení, za pomoc a rady při zpracování této práce.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 22. ledna 2015

.....

Tereza Horáková

Klíčová slova:

architektura, teorie místa, existence, architektonický prostor, bydlení, fenomenologie.

Key words:

architecture, theory of places, existence, architectonic space, dwelling, phenomenology.

Abstrakt

Práce si klade za cíl představit teorii norského teoretika architektury Christiana Norberg-Schulze. Sledujeme vývoj jeho myšlení od analytického rozboru k fenomenologicky založeným tezím. Fenomenologií ovlivněná teorie Norberg-Schulze je průkopnickým pohledem na oblast architektury, ke které ho dovedla filozofie Martina Heideggera. V návaznosti na Heideggera se prostor pro Norberg-Schulze stává existenciálním místem. Práce je zaměřena na vybrané spisy, ve kterých nás jeho ontologie přivádí k problematice prostoru. Norberg-Schulz charakterizuje architekturu jako vytváření míst a existenciální dimenze prostoru je ústředním problémem jeho fenomenologie architektury. Na základě toho je dále nastíněna obecná prostorovost člověka, která nás přivádí k současnému stavu architektury a její problematičnosti, která se vyjevuje na pozadí Norberg-Schulzova myšlení.

Abstract

The aim of the thesis is to present the theory of Norwegian theorist of architecture Christian Norberg-Schulz. The thesis focuses on the development of his mindset from analytical approach to the phenomenologically based premises. Norberg-Schulz's phenomenological conception, which was significantly influenced by philosopher Martin Heidegger, represents an innovative way of perceiving the field of architecture. Hence the space gains an existential dimension for Norberg-Schulz. The existential dimension along with the conception of specific place is the crucial concern of Norberg-Schulz's phenomenology of architecture. The thesis deals with this main Norberg-Schulz's conception of human spatiality and in conclusion confronts it with the situation of the contemporary architecture.

Obsah

1	Úvod.....	7
2	Christian Norberg-Schulz	8
3	Intence v architektuře.....	9
3.1.	Analýza struktury architektury.....	10
4	Fenomenologie architektury	13
4.1.	Genius loci	14
4.1.1.	Básnění jako prostředek k bydlení – prostředky k nalezení podstaty bydlení.....	17
4.1.2.	Krajina	20
4.1.3	Místo a jeho charakter.....	22
4.1.4.	Umělé místo	24
4.1.5.	Bydlení – identifikace a orientace	26
4.1.6	Tři typy architektury	28
5	Člověk a prostor.....	32
6	Krize architektury	34
7	Závěr	39
8	Seznam použité literatury	41
	Primární literatura	41
	Sekundární literatura.....	41
9	Obrazová příloha.....	43

1 Úvod

Cílem bakalářské práce je představení náhledu na architekturu, který podal významný norský teoretik a historik Christian Norberg-Schulz (1926–2000). Společným pojítkem jeho jednotlivých prací je snaha o uchopení významu architektury. V jeho myšlení můžeme vysledovat posun od analytického přístupu, který vychází ze schematického rozboru jednotlivých architektonických kategorií k metodě, která umožňuje postižení kvality architektonického prostoru, se kterými je člověku umožněno se identifikovat. Norberg-Schulz se stal tak jedním z prvních teoretiků architektury, jehož výklad architektury je ovlivněn fenomenologií.

Práce je uspořádána na základě toho, jak vycházely autorovy knihy, za účelem vysledování jeho myšlenkového vývoje. V první části se věnujeme jeho první obsáhlejší teoretické práci *Intence v architektuře* (*Intentions in Architecture*, 1963), ve které předkládá na základě formální analýzy vztahů jednotlivých architektonických elementů teoretický základ určený k odpovědím na obecné otázky o významu architektury. Z témat rozebíraných v této knize se zaměříme na analytickou metodu, která popisuje jeho pochopení architektury z pohledu přírodních věd.

V druhé části práce se dostaneme k zásadnímu zlomu v jeho náhledu na architekturu, který byl ovlivněn úvahami Martina Heideggera (1889–1976), německého fenomenologického filozofa. Pomocí Heideggerových myšlenek se budeme snažit zachytit Norberg-Schulzovo fenomenologicky orientované pojetí architektury.

Ústředním dílem ilustrující tento myšlenkový obrat je kniha *Genius Loci: krajina, místo, architektura* (*Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture*, 1980), ve které se ukazuje, že se Norberg-Schulz pozornost se odklání od analytického pohledu na věc a přiklání se k fenomenologické filozofii s nadějí, že ta mu pomůže odhalit podstatu toho, čím architektura je. Fenomenologický náhled Norberg-Schulze přivedl k přiblížení se pravému významu místa, kterému náleží specifický charakter. Na základě toho charakterizuje architekturu jako vytváření míst. Právě jeho teorie místa v této knize zakládá zcela nový fenomenologický způsob výkladu architektury.

V třetí části práce se na základě fenomenologického pojetí dostaneme k obecné problematice prostoru a prostorovosti člověka, která vytváří ústřední téma této kapitoly.

V závěrečné kapitole se pokusíme prostřednictvím postoje Norberg-Schulze poukázat na možné prostředky k řešení krize soudobé architektury. V současné době se setkáváme s otázkou, jaká může a má být budoucnost architektury, která v moderní době usiluje mnohdy pouze o naplnění jednoho významu, a tím je využití a použití moderních industriálních metod¹. Původ tohoto pohledu na stav architektury vidí Norberg-Schulz v základním nepochopení vztahu mezi člověkem a architekturou. Podle Norberg-Schulze je zapotřebí dojít k znovuoobjevení architektury pomocí pochopení místa. Jeho teorie místa nám tak nabízí obecnou koncepci vztahu člověka a prostředí. Zabýváme se problematikou, zda mohou být v současné době naplněny požadavky, které Norberg-Schulz vyžaduje u realizace ideálního „existenciálního prostoru“.

2 Christian Norberg-Schulz

Christian Norberg-Schulz se narodil 23. května 1926 v Oslu. Vystudoval ve Švýcarsku v Zürichu architekturu. Po ukončení studií se vrátil zpět do Norska, kde poté působil celý život. Zemřel 28. dubna 2000 v Oslu.²

Do historie architektury se zapsal svými díly, ve kterých se věnuje teorii architektury a historii architektury. Byl prvním teoretikem architektury, který přenesl myšlenky Martina Heideggera do oblasti utváření architektonického prostoru.

---

¹ Funkcionalismus (období zhruba mezi dvacátými a šedesátými léty 20. století) lze chápat jako pracovní metodu modernismu. „Funkcionalismus ve smyslu myšlenkového názoru na architekturu a design však existoval v různých formách před i po takto vymezeném období.“ A právě z tohoto vyplývá jeho důraz na funkce, konstrukce a výrobní procesy. Funkční (či praktická) řešení měla funkcionalistického umělce přivést ke skrytým, inherentně daným formám objektů. MICHL, Jan. *Funkcionalismus, design, škola, trh: čtrnáct textů o problémech teorie a praxe moderního designu*. Brno: Barrister, 2012, s. 53-86.

² The Heaven, the Earth and the Optic Array: Norberg Schulz's Place Phenomenology and its Degree of Operationability. *Footprint: Delft School of Design journal* [online]. 2008, č. 3, s. 113-134 [cit. 2015-01-21]. Dostupné z: <http://journals.library.tudelft.nl/index.php/footprint/article/view/690>

3 Intence v architektuře

V roce 1963 Norberg-Schulz vydává knihu *Intence v architektuře*³ (Intentions in Architecture). Představuje v ní svůj první teoretický náhled na využití poznatků sémiotiky při analýze významu místa. Ústřední otázkou knihy je, jak vytvářet významuplná a smysluplná místa. Norberg-Schulz se snaží najít cestu k uvažování o významu architektury a k tomu jak vybudovat nejen stavbu, ale i významuplné okolní prostředí.⁴

Při psaní tohoto díla se Norberg-Schulz inspiroval vědeckými poznatky z různých oborů, zejména ze sociologie, psychologie a sémiotiky. K vytvoření obecné teorie architektury Norberg-Schulz využívá metodu, která je založena především na vjemovém prožitku. Zaměřil se na vztah mezi budovou a vnímajícím subjektem vycházející z „tvarové psychologie“⁵, která mu společně s procesem socializace člověka poskytuje rámec k celkovému pochopení okolního světa.

Norberg-Schulze poukazuje na skutečnost, že architekt při své tvorbě musí svoji pozornost soustředit nejen na formální stránku stavby, ale i na její celkové začlenění do okolního kontextu. Norberg-Schulz tím chtěl poukázat na zásadní roli jednotlivých vztahů mezi místem a jeho významem. Naše prostředí musí být vytvářeno v řádu, který nám umožní v něm žít jako kulturním bytostem. Je nutné vytvářet kulturu, realizovat sociální život a naplňovat požadavky každodenního života. Toho může být docíleno pouze tehdy, pokud se zaměříme na vztah mezi myšlenkami a věcmi, mezi místem a jeho významem. Tento vztah je podle Norberg-Schulze i mezi budovou a okolní krajinou. Jde o proměnlivý souhrn prvků, který musí architekt brát jako celek a propojit jej. Veškeré tyto požadavky vyžadují podrobnou znalost, a to jak geografických, tak i fyzických věd, které by architekt měl mít prostudované.

---

³ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Intentions in Architecture*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963.

⁴ *Ibid.*, s. 13-24.

⁵ Tvarová psychologie (psychologie celostní, Gestalt psychology) je psychologický směr založený na celostním chápání psychického dění. Psychologické obsahy ve vědomí vznikají ze zážitku jako celku. Proto je pro tento obor psychologie charakteristické, že je nadřazen celek nad částí. Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích 4 p/r. 1. vyd. Praha: DIDEROT, 1999.

Proto Norberg-Schulz považuje za nezbytné umět správně definovat „stavební úlohy“⁶ a najít správné prostředky pro jejich uskutečnění. Toto je hlavní cíl rozebírané knihy, který se snažíme objasnit v následujících odstavcích.

3.1. Analýza struktury architektury

Architektura je dle Norberg-Schulze důležitý prvek, který formuje celkový obraz našeho kulturního prostředí. Současně ale zachycuje sociálně-kulturní strukturu celé společnosti. Stavby, jako jsou kostely a chrámy, jsou symbolem dané kultury a společnosti, zbývajícím stavbám je přiřazen pouze praktický charakter. Jde o stavební úlohy, které mají za cíl vytvořit smysluplný řád, ve kterém člověk nalézá význam své lidské podstaty. Tento řád se projevuje ve čtyřech aspektech; „fyzická kontrola“, „funkční rámec“, „sociální prostředí“ a „kulturní symbolizace“⁷. Podle Norberg-Schulze tyto čtyři aspekty společně vytvářejí celkový význam architektury, který můžeme shrnout následovně: prvotním účelem architektury je budování přístřešku, který člověka chrání před přírodními živly. Vybudované přístřešky pak slouží k vymezení prostorového rámce, ve kterém se uskutečňují všemožné lidské aktivity. Tyto aktivity tak určují sociální význam budov a my tak můžeme rozlišit různé druhy staveb.⁸

Norberg-Schulz popisuje funkční rámec architektury, který se odvíjí od naplnění nejzákladnějšího vztahu mezi budovou a jejím využitím. Význam budovy pro člověka spočívá především v poskytnutí úkrytu a uskutečnění řady praktických životních funkcí. Funkčně-praktický aspekt je utvořen spojením vnějších a praktických požadavků, které jsou na stavbu kladeny. Vnější požadavky jsou určeny charakterem okolní krajiny. Budova a okolní krajina mají mezi sebou specifický vztah, který Norberg-Schulz souhrnně označuje pojmem fyzická kontrola. Norberg-Schulz zdůrazňuje, že fyzická kontrola a funkční rámec

---

⁶ „building tasks“. NORBERG-SCHULZ, Christian. *Intentions in Architecture*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963, s. 109-130.

⁷ „physical control, functional frame (physical milieu), social milieu, cultural symbolization“. *ibid.*, s. 111.

⁸ *Ibid.*, s. 109-130.

nemůžou být nikdy studovány odděleně a dodává, že „budou vždy souviset s funkčními aspekty okolí“⁹.

Každá stavba má přiřazenu určitou funkci. Při spojení jednotlivých funkcí v jeden celek vzniká „sociální prostředí“, pod které poté řadí výše definované prakticko-funkční potřeby. Charakter společenského života je ale značně proměnlivý a na architektuře spočívá úkol uspokojit tyto vznikající potřeby tím, že vytvoří adekvátní prostředí. Tyto potřeby a požadavky se mění s každodenním životem. Proto i architektura musí být neustále připravena ke změně. Podle Norberg-Schulze je nezbytné, aby „architekti při definici stavebních úloh začlenili psychologické a sociologické informace.“¹⁰ Tato úvaha vychází z tezí již zmíněné tvarové psychologie. Náš každodenní život vytváří řadu požadavků, které se stále mění a s nimi se mění i náš postoj k jednotlivým objektům. Charakter věci je tedy proměnlivý, stejně jako se mění i naše intence, tedy cílenost jednání. Z této teorie Norberg-Schulz odvozuje nutnost jednotlivé objekty vnímat ve vzájemném vztahu, nikoliv izolovaně.¹¹

Architektura je důležitý element dle Norberg-Schulze i proto, že zastupuje sociálně-kulturní strukturu celé společnosti. Budova by podle Norberg-Schulze měla být chápána jako představitel určitého významu. Budova pro nás nebude pouze budovou, ale především se nám zobrazí jako zástupce určitého symbolu. Na této hodnotě se podepisuje i vliv společnosti a díky tomu mají stavby kulturně-sociální charakter.¹² Tím se dostáváme k poslednímu požadavku, který musí každá stavba splňovat, a tím je aspekt symbolického zprostředkování. Podle slov Norberg-Schulze můžeme architekturu klasifikovat jako umělecké dílo a přiřadit jí funkci spočívající v kulturní symbolizaci. Díky tomuto statusu se tedy i architektura může stát kulturním objektem. Takový objekt slouží jako symbolický prostředek, který si zachová svou identitu i poté, kdy už nemá oporu ve svém společenském zařazení. Oproti ostatnímu umění Norberg-Schulz vyzdvihuje architekturu jako „matku umění“¹³. Tento status je jí přiřazen proto, že pouze architektura je oproti jiným uměním zcela propojena s každodenním životem

---

⁹ „Its functions will always be related to the functional aspects of the surroundings“ *ibid.*, s. 116.

¹⁰ „ (...) the architects incorporate psychological and sociological information in the definition of the building task.“ *ibid.*, s. 122.

¹¹ *Ibid.*, s. 118-122.

¹² *Ibid.*, s. 37.

¹³ „mother of the arts“, *ibid.*, s. 126.

a může tak ukázat, jak dané hodnoty a kulturní tradice formují náš život. „Kulturní symbolizace“ architektury umožňuje vytvářet významuplné „sociální prostředí“. K jejímu porozumění nestačí nahlížet odděleně na jednotlivé stavby, ale je zapotřebí pochopit jejich význam v celkovém kontextu.¹⁴

Norberg-Schulz se v knize *Intence v architektuře* snaží o „založení systému formálních kategorií, které nám umožní popsat a porovnat formální strukturu“¹⁵. Tato struktura je založena na hierarchicky uspořádaných a navzájem na sobě závislých elementech. Jednotlivé součásti architektury, můžeme pro lepší orientaci rozdělit do tří hlavních aspektů. Jde o aspekt funkčně-praktický, do kterého patří pojmy jako fyzická kontrola a funkční rámec, dále pak aspekt tvorby prostředí, kterému náleží pojem sociální prostředí a nakonec aspekt symbolického zprostředkování, který se odvíjí od kulturní symbolizace. Právě důraz na propojení člověka a krajiny při uchopování architektury přetrvává z analytického přístupu v myšlení Norberg-Schulze i po obratu k fenomenologii. Vliv analytického přístupu je v Norberg-Schulzově pozdějším myšlení patrný i na přetrvávající snaze o práci s jasně vymezenými pojmy či pevným kategoriálním rámcem.

---

¹⁴Ibid., s. 122-127.

¹⁵„(...) establish a system of formal categories which enables us to describe and compare formal structures.“
ibid., s. 131.

4 Fenomenologie architektury

Jak bylo předznamenáno v úvodu této práce, u Norberg-Schulze budeme sledovat jeho úvahy o architektuře, které vedou od snahy najít to, co architektura znamená, až k podstatě architektury. Podstatu architektury se snaží primárně vymežit pomocí určení významu místa. Norberg-Schulz v 60. letech 20. století, pod vlivem Heideggerových myšlenek, novým způsobem charakterizoval architekturu.¹⁶ V knize *Genius loci: krajina, místo, architektura*¹⁷ se seznámíme s jeho konceptem, skrze který nahlédneme na jeho chápání architektury jako na přirozený - žitý prostor. Jde o nový pohled na architekturu jako na tvorbu „prostoru“¹⁸. Tento obrat, od dosud abstraktně používaného pojmu prostor, se stal zásadním jak pro teorii architektury, tak pro architektonickou tvorbu samotnou. Teorie architektury, tak jak byla do této doby známá, se zabývala především technologiemi, které slouží k uspokojení praktických potřeb lidí.¹⁹ Na architekturu tedy bylo nahlíženo z funkcionalistického hlediska. Norberg-Schulz se zaměřuje na charakter prostoru a na jeho význam což výstižně shrnuje jeho věta, že „po desetiletích abstraktní, ‚vědecké‘ teorie je naléhavě nutné vrátit se ke kvalitativnímu, fenomenologickému chápání architektury“²⁰.

Jak sám Norberg-Schulz podotýká, teze, ze kterých vycházel, byly již dříve vyjádřeny fenomenologickými filozofy. Hlavní inspirace, která podmínila jeho přístup, byla Heideggerova filozofie. Norberg-Schulz v celém svém textu, ať přímo či nepřímou, odkazuje na Heideggerovy studie *Básnický bydlí člověk (1950)*, *Věc (1950)* a *Budovat, bydlet myslet (1951)*. Proto je nutné se ve stručnosti zmínit o práci Martina Heideggera (1889–1976) a to především pozdějších textech. Heideggerovo pojetí prostoru a zaměření se na nové porozumění věci jako takové má význam nejen pro ontologii prostoru, ale i pro architektonický prostor. Vztaženo na problematiku, kterou se zde zabýváme,

---

¹⁶ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 5.

¹⁷ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010.

¹⁸ Ibid., s. 11.

¹⁹ Ibid., s. 8.

²⁰ Ibid., s. 6.

pro Norberg-Schulze architektonický prostor znamená bytostně určený prostor – tedy žitý svět, který se tak stává existenciálním prostorem.²¹ Pro označení vztahu mezi člověkem a místem Norberg-Schulz uvádí pojem „bydlení“.²² Slovy Norberg-Schulze: „Především jsem Heideggerovi zavázán za jeho pojem ‚bydlení‘. ‚Existenciální opora‘ a ‚bydlení‘ jsou synonyma a bydlení – v existenciálním smyslu – je účelem architektury.“²³ Podle Heideggera pouze pokud člověk prožívá svou existenci jako smysluplnou, je mu umožněno bydlet. Pojem „bydlení“ znamená tedy zkušenost naplněnou smyslem a významem, jež je podle Norberg-Schulze možná, pokud vzniknou konkrétní místa, která nabízejí příležitost k orientaci a identifikaci.²⁴

4.1. *Genius loci*

Knihy *Genius loci: krajina, místo, architektura* (1980) patří k nejnámějším knihám Norberg-Schulze. V tomto díle představuje koncept místa, který v jeho pojetí tvoří základ teorie architektury. Jak již bylo předznamenáno výše, místo pro něj znamená existenciální prostor, ve kterém se odehrává život. Jde o konkrétní místo vytvořené k bydlení, které je specifické svým kvalitativním rozměrem.²⁵ „Obecně řečeno, místo je dáno jakožto určitý charakter či ‚atmosféra‘. Místo je proto kvalitativním, ‚celostním‘ jevem, který nemůžeme redukovat na žádnou z jeho vlastností [...]“²⁶ S novým pojetím architektury tak teorie architektury získává dva klíčové termíny a těmi jsou identita a místo. Důkazem, že místo je bezpodmínečně spojeno s existencí člověka, je fakt, že jakékoliv lidské jednání si neumíme představit bez jeho umístění.²⁷ Místo není pro Norberg-Schulze pouze synonymem pro určení polohy. Na místo nahlíží jako na totalitu, kterou tvoří vztahy konkrétních věcí. Tyto konkrétní věci jako jsou domy, lesy, řeky, tvoří svět. Nejsou v něm od sebe oddělené, naopak se

---

²¹ Ibid., s. 10.

²² Ibid., s. 18.

²³ Ibid., s. 5.

²⁴ HEYNENOVÁ, Hilde. *Architektura a modernost*. In: P. Kratochvíl (ed.). *O smyslu a interpretaci architektury*. Praha: VŠUP, 2005. s. 107.

²⁵ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 6–7.

²⁶ Ibid., s. 8.

²⁷ Ibid., s. 6.

vzájemně propojují a vytváří společně stále nové vztahy. Vztahy těchto jednotlivých věcí utvářejí „atmosféru“ (neboli charakter), která určuje podstatu místa.²⁸ Na těchto věcech a jejich vztazích je závislá povaha místa.

Norberg-Schulz hned v úvodu své knihy předznamenává postup svého zkoumání, který vychází z fenomenologicky orientovaných myšlenek. „Naše úvodní poznámky poskytují některé údaje o struktuře místa. Z části již byly zpracovány fenomenologicky orientovanými filozofy a nabízejí vhodné východisko pro obširnější fenomenologická zkoumání.“²⁹ Norberg-Schulzovy kroky směřují od rozboru obecné struktury místa až ke konkrétní identifikaci věci.³⁰ Místo má být popsáno pomocí kategorií „krajina“ a „sídlo“³¹. Tyto kategorie následně analyzuje prostřednictvím „trojrozměrné organizace prvků“³², které jsou souhrnně označeny jako prostor. Prostor je dále rozdělen na kategorie interiér a exteriér. Tyto kategorie představují vztah mezi nebem a zemí. Polarita vnitřku a vnějšku určuje meziprostor, který nazývá světem.³³ Jak bude ještě dále upřesněno, prostor je vymezen hranicemi, které skrze své specifické formování určují jeho charakter.³⁴ Obecný pojem „charakter“³⁵ může být konkretizován prostřednictvím jednotlivých věcí, které jsou ve vzájemném vztahu. „Charakter je určen tím, jaké věci jsou, a vztahuje proto naše zkoumání ke konkrétním jevům našeho žitého světa.“³⁶ Tento vztah vytváří podstatu místa, kterým je definována obecná existencionalní dimenze prostoru. Charakterem může být označena jak obecná atmosféra, tak i konkrétní formy, tedy věci, které definují prostor.³⁷ Norberg-Schulz od obecně chápaného pojmu „místo“ dochází až k identifikaci konkrétního prostoru, ve kterém se následně uskutečňuje bydlení. V tomto myšlenkovém postupu, který ústí v pojem bydlení, vidíme zřetelně inspiraci Heideggerem. V Heideggerově smyslu bydlení nepředstavuje praktické

---

²⁸ Ibid., s. 8.

²⁹ Ibid., s. 10.

³⁰ Ibid., s. 6.

³¹ Ibid., s. 10 - 11.

³² Ibid., s. 11.

³³ Ibid., s. 10.

³⁴ Ibid., s. 13.

³⁵ Ibid., s. 8.

³⁶ Ibid., s. 10.

³⁷ Ibid., s. 13.

přístřeší střechy nad hlavou, ale bydlení je pro něho synonymem pro bytí.³⁸ Lidský pobyt, jakožto pobyt v prostoru, je Heideggerovými slovy „bytí ve světě“³⁹. Tím je tak založen ontologický status architektonického díla jako takového.

Norberg-Schulz v tomto díle nastiňuje předpoklady, jak je „genius loci“ – tedy „duch místa“ formován a uchován. Genius loci ovlivňují tři základní složky. Jedná se o „umístění“, „prostor“ a „charakter“. Norberg-Schulz říká, že všechny tyto složky jsou nezbytné pro lidskou orientaci a identifikaci ve světě. Doposud se na lidské aktivity nahlíželo především z funkčního hlediska, vytvářela se pouze místa pro naplnění konkrétního účelu. Norberg-Schulz však upozorňuje na potřebu zaměřit se spíše na kvalitativní stránku místa. To znamená, nalézt specifickou identitu, kterou se každé místo vyznačuje. K popisu a vyjádření významů spojených se světem, kde žijeme, nemůže být využita podle Norberg-Schulze abstraktní vědecká metoda.⁴⁰ Proto se obrací směrem ke konkrétnějším prostředkům. Je nutné aplikovat metody, které „dokážou konkretizovat i ony totality, které se vymykají vědě, snad proto nám i mohou naznačit cestu, kterou bychom dospěli k potřebnému porozumění [...] našeho žitého světa.“⁴¹ Jazyk poezie umožňuje popsat tyto místa „jakožto kvalitativní totality komplexní povahy“⁴². Norberg-Schulz říká, že tyto možnosti jazyka využívali již dříve filozofové pro popsání podstaty světa. Toho využil i Heidegger ve snaze porozumět a vyložit pojem bydlení. Z jeho tezí pro Norberg-Schulze vyplynula potřeba si pro teorii architektury neklást pouze otázky týkající se praktických potřeb člověka, ale i otázky týkající pochopení podstaty každodenního života.

---

³⁸ HEIDEGGER, Martin. *Building Dwelling Thinking*. Poetry, Language, Thought., New York: Harper Colophon Books, 1971.

³⁹ HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. Praha: Oikoymenh, 1996, s. 71.

⁴⁰ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 8.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

4.1.1. Básnění jako prostředek k bydlení – prostředky k nalezení podstaty bydlení

Základním východiskem pro fenomenologii architektury je rozlišení mezi umělým místem a krajinou. Pro popsání tohoto obecně platného vztahu, ve kterém se utváří náš „žitý svět“⁴³ nemůže být využita vědecká metoda, ale musíme se obrátit směrem k poezii. „Poezie se pohybuje opačným směrem než vědecké myšlení. Zatímco věda vychází z toho co je „dáno“, poezie nás přivádí zpět ke konkrétním věcem a odhaluje přitom významy, jež jsou neodlučně spjaty s naším žitým světem.“⁴⁴ Norberg-Schulz se v rámci svého fenomenologického zkoumání pokouší vyjádřit pravý význam našeho každodenního života. Proto tvrdí, že; „báseň konkretizuje základní vlastnosti existence.“⁴⁵ Něco konkretizovat pro Norberg-Schulze znamená určit vztah mezi zhotovenou věcí a tím jak se vztahuje na okolní prostředí. Pokud je člověk schopen v konkrétních věcech a staveb konkretizovat svět, je mu umožněno i bydlet.⁴⁶ Pojem „konkretizace“⁴⁷, který Norberg-Schulz užívá, vychází z myšlenek Heideggera. V Heideggerově smyslu je konkretizací spojené nebe se zemí, smrtelníci s božstvem.⁴⁸ Tímto vztahem se budeme v této kapitole zabývat.

K vystižení podstaty pojmu bydlení Heidegger přistupuje ze dvou rozdílných hledisek. Jedno z nich vychází z určení spojitosti mezi básněním a bydlením a je představeno v textu „*Básnický bydlí člověk*“⁴⁹. Druhé hledisko se odvíjí od původního významu slova, kterému se věnuje v textu „*Budovat, bydlet, myslet*“⁵⁰.

V textu „*Básnický bydlí člověk*“ se Heideggerův výklad postupně rozvíjí na podkladě otázek, ke kterým hledá odpovědi. Otázky, ve kterých pochybuje, uspořádávají jeho tok myšlenek, a vedou ho ke konečné odpovědi na otázky o významu bydlení. Primárně si pokládá otázky; Můžeme básnický bydlet? Má básnění a bydlení spolu něco společného? Tyto otázky mu

---

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid., s. 10.

⁴⁵ Ibid., s. 9.

⁴⁶ Ibid., s. 23.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ PĚTOVÁ, Marie. Prostor jako prostor (k) jednání. In: *Prostor a jeho člověk*. Praha: Vesmír, 2004, s. 256.

⁴⁹ HEIDEGGER, Martin. *Básnický bydlí člověk*. 2. opr. vyd. Praha: Oikoymenth, 2006.

⁵⁰ HEIDEGGER, Martin. *Building Dwelling Thinking*. Poetry, Language, Thought., New York: Harper Colophon Books, 1971.

vyplývají z Hölderlinovy⁵¹ básně, ze které pochází i název tohoto textu. Jak může mít bydlení a poezie něco společného? Heidegger podotýká, že toto spojení nejdříve prozkoumá, než ho zavrhne. Heidegger téma bydlení dále rozvíjí, právě díky tomu, že jej vztahuje k poezii. Tím se nám odhalila souvislost s pravým významem bydlení a s poezií. Heidegger tak dochází ke stanovisku, že „to první, bydlení, spočívá na tom druhém, básnění“⁵².

Podle Heideggera podstata bydlení, je vždy závislá na „míře“. Tato míra ale není stanovena něčím hmatatelným a jasně dokazatelným. Heidegger tak nachází spojitost mezi bydlením a básněním, která se odvíjí od vymezení naší bytostné podstaty, tedy naší existence. Toto stanovisko se ovšem rozchází s tradičním pojetím o bydlení, které ho interpretuje jako další způsob chování člověka.⁵³ Podstatu bydlení tedy neuskutečňují stavby a různé druhy příbytků. Pokud na bydlení budeme nahlížet jako na určitý druh přístřešku, nebudeme o tomto slovu mluvit v jeho pravém a původním slova smyslu. Tedy pravý význam slova je „pobývání či zdržování se na nějakém místě. „Básnění proto také není budování ve smyslu stavění a zařizování budov, nýbrž jakožto vlastní vyměřování dimenze bydlení je básnění počátkem všeho budování. Teprve básnění především ostatním nechává vstoupit lidské bydlení do jeho bytování. Básnění je to, co v původním smyslu nechává člověka bydlet.“⁵⁴ Během času se význam tohoto slova posunul směrem k významům jako je pěstování a stavění. Budování v současné době chápeme z hlediska osídlení určitého místa, jeho obdělávání a s tím spojené různorodé aktivity. „Pracujeme tady a bydlíme tady. Ovšem my pouze nebydlíme – což by mohla být v podstatě nečinnost – pracujeme, podnikáme, cestujeme a na cestě nacházíme přístřešek, jednou tady, podruhé jinde.“⁵⁵

Člověk může začít stavět budovy a obdělávat půdu, jestliže „zjednaný prostor“ měří mírou. Heideggerovo pojetí prostoru ovšem není možné měřit matematickou či fyzikální analýzou. U takového prostoru se tedy nedá změřit vyplněný prostor či možný objem k vyplnění. Pouze

---

⁵¹ Friedrich Hölderlin (1770–1843), německý lyrik.

⁵² HEIDEGGER, Martin. *Básnický bydlí člověk*. 2. opr. vyd. Praha: Oikoymenh, 2006, s. 85.

⁵³ HEIDEGGER, Martin. *Building Dwelling Thinking*. Poetry, Language, Thought., New York: Harper Colophon Books, 1971, s. 350.

⁵⁴ HEIDEGGER, Martin. *Básnický bydlí člověk*. 2. opr. vyd. Praha: Oikoymenh, 2006, s. 107.

⁵⁵ „We work here and dwell there. We do not merely dwell – that would be virtual inactivity – we practice a profession, we do business, we travel and find shelter on the way, now here, now there“ HEIDEGGER, Martin. *Building Dwelling Thinking*. Poetry, Language, Thought., New York: Harper Colophon Books, 1971, s. 349.

báseň poskytuje míru potřebnou k odkrývání bytostné míry.⁵⁶ Pokud není určena tato míra, nelze budování ve své vlastní podstatě uskutečnit.⁵⁷ Toto „poměřování“ může poměřovat básník, který tak „udává míru pro oblast ‚bytí‘, které dospívá až k odhalování součtveří.“⁵⁸ Poměr mezi zemským a nebeským nechává vzniknout prostoru, ve kterém se realizuje ono bydlení člověka. Heidegger tuto oblast nazývá dimenzí, ve které se rozprostírá a odehrává veškerý náš pobyt. V tomto prostoru, ve kterém si uvědomujeme jak vlastní pomíjivost, tak i přítomnost božského, se pak člověk stává člověkem. Pro Heideggera proces poměřování nebeského a pozemského představuje nevyhnutelnou lidskou aktivitu, díky které se člověk stává člověkem. Již od svého počátku se člověk poměřil s něčím božským (nebeským). „Božství je ‚míra‘, již člověk rozměřuje své bydlení, své zdržování se na zemi a pod nebem.“⁵⁹ Naše bytnost je tedy závislá na našem zdržování se na určitém místě, tedy na bydlení. Bydlení je spojeno jak s konstantním setrváním, tak i s momentem dočasnosti a proměnlivosti. Význam bydlení nám definuje cestu životem, která je vyměřena bytostní dimenzí.⁶⁰ „(...) jen tato míra je s to změřit a vymežit bytování člověka. Neboť člověk bydlí tak, že prochází a proměřuje ono, na zemi a pod nebem.“⁶¹

Z výše uvedeného vyplývá, že k dosažení podstaty bydlení je nutná určitá míra získaná ze vztahu mezi zemským a nebeským. Pokud si člověk osvojí tento způsob měření, je mu umožněno básnit a tedy i budovat a obdělávat.

Takové pojetí poezie přispívá k objasnění problému, kterým se Norberg-Schulz ve svém díle zabývá. Pomáhá usměrňovat jeho úvahy o tom, jak vytvářet místa naplněná významy, a tak pomáhat člověku bydlet.⁶² Díky Heideggerově upřesnění vztahu mezi básněním a bydlením se podhaluje, jak Norberg-Schulz nahlíží na význam poezie pro naplnění základních vlastností naší existence. O významu básnění říká Norberg-Schulz: „Jen poezie ve všech

---

⁵⁶ HEIDEGGER, Martin. *Básnický bydlí člověk*. 2. opr. vyd. Praha: Oikoymenh, 2006, s. 101.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 109.

⁵⁸ HEYNENOVÁ, Hilde. *Architektura a modernost*. In: P. Kratochvíl (ed.). *O smyslu a interpretaci architektury*. Praha: VŠUP, 2005, s. 105.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 97.

⁶⁰ *Ibid.*, s. 95 – 97.

⁶¹ *Ibid.*, s. 101.

⁶² NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 5.

svých podobách (tj. i jako ‚umění života‘) naplňuje existenci člověka smyslem a smysl, význam je základní lidskou potřebou.“⁶³ Jak již bylo řečeno výše, poezie umožňuje popsat i ty roviny prostoru, které vědě unikají.⁶⁴ Báseň konkretizuje základní vlastnosti naší existence, které člověku umožňují ve své podstatě bydlet. Člověku je umožněno bydlet, pokud je schopen si ve věcech konkretizovat svět.⁶⁵ Poznat významy spojené s žitým světem mu odhaluje výše zmíněná poezie. Takto byly načrtnuty prostředky poezie, díky kterým může být vyjádřena naše existence.

4.1.2. Krajina

Pojem „krajina“ je hlavní označení pro jednotlivá přírodní místa, která jsou základem pro náš každodenní život. Krajina je strukturována za pomoci rozlišení základních topografických elementů (reliéf krajiny). Ty určují jakým způsobem je dána její rozlehlost, což tvoří „rozhodující kvalitu každé krajiny“.⁶⁶ Na základě tohoto topografického rozlišení je určen i charakter a prostorové vlastnosti přírodního místa. U charakteru krajiny představuje přítomnost nebe důležitý prvek. Nebe nejen, že určuje celkovou atmosféru a klima, ale má i charakterizační roli vůči krajině. „Charakter krajiny se projevuje jako silueta proti nebi, jednou něžně zvlněná, jindy rozeklaná a divoká“⁶⁷

Krajina určuje existenciální významy⁶⁸, a proto se Norberg-Schulz podrobně zabývá rozborem a popisem jednotlivých druhů krajin. Všechny druhy krajin vytvářejí základnu pro umělá místa. Norberg-Schulz umělým místem označuje vše, co je mimo přírodní prostředí. Tedy místa vytvořená člověkem. Nejedná se pouze o sídla, ale i ulice, cesty a jednotlivé domy.⁶⁹ Krajina podle Norberg-Schulze nabízí možnost nalézt pocit harmonického umístění mezi nebem a zemí. Krajina „umělá místa do sebe pojímá a jako by

---

⁶³ Ibid., s. 8.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid., s. 23.

⁶⁶ Ibid., s. 32.

⁶⁷ Ibid., s. 40.

⁶⁸ Ibid., s. 47.

⁶⁹ Ibid., s. 10.

pro ně předem připravovala přírodní vnitřní místa.“⁷⁰ Krajina poskytuje prostředí pro vybudování nejen svého úkrytu, ale rovněž určuje základní existencionální významy.

Proces osidlování a budování sídel charakterizuje vztah mezi člověkem a prostředím. Usídlit se pro člověka znamená „poznat ty zkušenosti, které nesou naši existenci“.⁷¹ Člověk si do místa promítá své vidění světa a shromažďuje významy. Podle Norberg-Schulze existují tři způsoby, jak vyjadřujeme naše pochopení prostředí. Zaprvé chce člověk zpřesnit to, co v přírodě vidí. Svě pochopení tedy „vizualizuje“ jako pochopení své existencionální opory. Zadruhé pokud člověk chápe danou situaci jako neúplnou, snaží se jí „doplnit“. A nakonec v „symbolizaci“ se odráží celkové pochopení okolní krajiny, tak i samotného člověka.⁷² Vizualizace, doplnění a symbolizace jsou tři způsoby, které definují lidské usídlení na určitém místě.

Vytvořením umělého místa člověk získává potřebný základ pro svoji orientaci v okolní krajinné sféře. Identifikace místa v krajině je spojena již s architekturou prvotních civilizací, u kterých se poprvé setkáváme s budováním vlastního světa. Norberg-Schulz se zaměřuje na egyptskou architekturu a sleduje její postupný vývoj. V egyptských stavbách se odráží dobové chápání a vidění okolního světa. Díky konkretizaci jednotlivých přírodních jevů, docházelo k realizaci vlastního světa. V konkretizaci tak člověk odráží způsob, jakým pochopil svou existenci v rámci okolního prostředí. „Architekturu raných civilizací lze tedy interpretovat jako konkretizaci pochopení přírody [...]“⁷³ Jak Norberg-Schulz upozorňuje, nejvíce je toto stanovisko patrné na výstavbě pyramid a egyptských chrámů. Ty byly budovány především jako božské příbytky, ve kterých se symbolicky projevoval okolní známý svět. Při jejich realizaci stavitelé vycházeli z přírodních forem, jako jsou skály, hory, ale inspirovali se i rostlinnými tvary. „Egyptské pyramidy byly postaveny jako ‚umělé hory‘, jež měly zřetelně ukazovat vlastnosti skutečné hory, jako např. vertikální osu, o níž se usuzovalo, že spojuje zemi s nebem a ‚přijímá‘ slunce. Pyramida tak sjednocuje prvotní

---

⁷⁰ Ibid., s. 48.

⁷¹ Ibid., s. 50.

⁷² Ibid., s. 16-17.

⁷³ Ibid., s. 51.

horu egyptské mytologie se zářícím slunečním bohem Ra a představuje krále jako jeho syna.⁷⁴ Stavba egyptského chrámu byla zrealizována po vzoru božského příbytku.

4.1.3 Místo a jeho charakter

K pochopení základní struktury našeho světa je důležité si uvědomit jeho formální uspořádání. Žitý svět udává podmínky, které formují místa. Analýzu místa můžeme provést pomocí použití termínů podstatné jméno, předložka a přídavné jméno. Místa označujeme na základě konkrétních věcí a klasifikujeme je pomocí slov jako je budova, les, střecha, strop atd. Jde tedy o podstatná jména, která pro nás představují skutečné věci. Místo je tedy klasifikováno pomocí konkrétních věcí. Pro specifikování umístění těchto věcí nám slouží předložky. Předložky typu nad, pod, určují topologické vztahy prostoru. Takto popisujeme prostor. Přídavným jménem pojmenováváme charakter, který udává, jak se nám věci jeví.⁷⁵ Místo je tak dáno analýzou jeho prostorových a charakterových stránek.

Na základě popsané analýzy můžeme určit obecnou strukturu místa. Umělé místo vytváří hierarchické uspořádání jednotlivých rovin prostředí. Jednotlivé roviny jsou dále diferencovány a utváří lidské sídlo. V jednotlivých rovinách se dále objasňují jednotlivé úlohy budov, které definují určitý prostor.

Podle Norberg-Schulze se lidské jednání odehrává v konkrétním prostoru, jehož struktura je definovaná „rozlišením kvalitativních rozdílů, jako např. ‚nahore‘ a ‚dole‘“⁷⁶, které nás odkazují na „vztah vnějšku a vnitřku, který je základním aspektem konkrétního prostoru.“⁷⁷ Konkrétní prostor je tedy především tvořen vertikálními či horizontálními směry, které představují i základní rozlišení mezi nebem a zemí.

Každé konkrétní místo se tak vyznačuje zvláštními vztahy jednotlivých faktorů. Pokud jsme schopni si uvědomit tuto skrytou totalitu daného místa, je nám pak odhalen jeho charakter,

---

⁷⁴ Ibid., s. 52.

⁷⁵ Ibid., s. 15-16.

⁷⁶ Ibid., s. 11.

⁷⁷ Ibid., s. 12.

tedy *genius loci*. Můžeme říct, že po odhalení specifického charakteru prostředí se krajinná sféra proměňuje v určitý prostor, ve kterém člověk nalézá význam existence.

Místo Norberg-Schulz spojuje s určitým vnitřním významem, který se vztahuje ke krajině, ve které je situováno. Charakter místa, ve kterém je stavba umístěna, ovlivňuje to, jak se člověk s místem identifikuje. Tím, že se člověk s daným místem identifikuje, připisuje místu významy a vytváří si jistotu potřebnou k uskutečnění bydlení. Jak se Norberg-Schulz zmiňuje: „Jestliže se nám nějaké místo líbí pro svůj zvláštní charakter, bývá to obvykle proto, že většina jeho budov se tímž způsobem vztahuje k zemi i k nebi, jako by vyjadřovaly společnou formu života, společný způsob bytí na zemi.“⁷⁸ Každá krajina se ale vyznačuje odlišným charakterem a závisí na tom i nároky, které jsou kladeny na konstrukci jednotlivých příbytků. Architektonické dílo získává svůj význam a charakter v první řadě druhem konstrukce a zadruhé určením jeho způsobu zhotovení.⁷⁹

Norberg-Schulz uvádí tři druhy konstrukce stavby: „Stavba je buď vertikálně ‚otevřená‘ a váže se k nebi ‚volnou‘ a rozeklanou siluetou, nebo je ‚uzavřená‘ jako individuální těleso prostřednictvím těžkého kládí či objemné střechy nebo je jednoduše vymezena neutrální horizontální linií, která zdůrazňuje její rozlehlost.“⁸⁰ Konstrukce domu je závislá na jeho umístění. Je rozdíl, zda je příbytek umístěn na poušti nebo vysoko v horách. Každé místo má svá pozitiva a negativa a dává nám různé možnosti přebývání. Od toho se odvíjí i druh příbytku.⁸¹ Druh příbytku následně určuje podmínky našeho způsobu přebývání a je tedy směrodatný pro náš způsob bydlení. Způsob, jakým je stavba zhotovena udává charakter stavby. Technická realizace věci - budovy, kterou obecně můžeme označit stavění, proměňuje polohu v určité místo. Tato proměna je umožněna tehdy, pokud je odhalen význam, který je v místě potencionálně přítomný.

Vystavěný architektonický prostor vytváří poměr mezi nebem a zemí. I přesto, že je nebe nehmatatelné, má nepostradatelný vliv na utváření obecné atmosféry. Tedy stavba, která je umístěna na zemi a vzpíná se k nebesům, nám tak zprostředkovává uvědomění si našeho

---

⁷⁸ Ibid., s. 63-65.

⁷⁹ Ibid., s. 66.

⁸⁰ Ibid., s. 177-179.

⁸¹ Ibid., s. 173.

pobytu na zemi a přispívá ke zrodu *genia loci*. Charakter je základní vlastností každého místa. Na základě odhalení charakteru je nám i odhalen základní způsob, jakým je nám svět určen.

Tím jsme se v rámci teorie Norberg-Schulze dostali k základním krokům umožňující uchopit celkovou atmosféru místa, která určuje jeho charakter. Norberg-Schulz považuje za základ architektury pochopení poslání místa.⁸²

4.1.4. Umělé místo

Pro Norberg-Schulze se v poměru mezi nebem a zemí nachází existencionální prostor člověka, jehož struktura je vyjádřena „horizontálou a vertikálou“. „Nejjednodušším modelem lidského existencionálního prostoru je tudíž rovina protknutá vertikální osou.“⁸³

Místo jako vnitřní prostor vzniká díky architektonické tvorbě. Vytvořený architektonický prostor představuje vyjádření našeho pobývání ve světě. V našem každodenním prostředí jsou konkrétní místa určena hranicemi, které jsou tvořeny věcmi (budovami). V ohraničeném prostoru vzniká místo, které umožňuje bydlet.

Podle Norberg-Schulze hranice neplní pouze konstrukční úlohu, ale slouží k pochopení celkové struktury prostředí. Pramen těchto úvah opět můžeme nalézt v Heideggerových тезích. Podle Heideggera vymezení hranic umožňuje umístění věcí do konkrétního prostoru. Norberg-Schulz přímo vychází z Heideggerovy definice: „Hranice nejsou to, kde něco končí, ale – jak chápali Řekové – jsou tím, odkud zjevující se věci získávají svůj počátek.“⁸⁴ Heidegger tak nemá na mysli hranice jako určitý způsob zátarasy. Jde naopak o určení místa, odkud se věci vyvíjejí a uskutečňují. Pro oba myslitele tak hranice mají shromažďující

---

⁸² Ibid., s. 23.

⁸³ Ibid., s. 40. (odkaz ke knize *Existence, Space and Architecture*).

⁸⁴ „A boundary is not that at which something stops but, as the Greeks recognized, the boundary is that from which something begins its Essentials unfolding.“ HEIDEGGER, Martin. *Building Dwelling Thinking*. Poetry, Language, Thought., New York: Harper Colophon Books, 1971, s. 356. (překlad NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 13.)

význam. Vytvářejí tak významy věci (místa), ve kterých se odráží vztah mezi místem, kde je věc (budova) umístěna, a okolním prostředím.

V prostředí jsou podle Norberg-Schulze hranice vybudovány uměle vytvořeným prostorem, který označuje jako sídlo. Sídlo je tak vytvořen prostor k žití a přebývání. Charakteristickým rysem pro strukturu sídel je jejich koncentrace a uzavřenost. Pro krajinu je oproti sídlu charakteristická její rozlehlost, která tak spíše uzavřené urbánní struktury umožňuje vytvořit svou identitu.⁸⁵ U sídel můžeme vztah rozlehlosti a uzavřenosti identifikovat v charakteru ulic a náměstí. Struktura města se od jednotlivých ulic a náměstí hierarchicky odvíjí až k interiéru, který vykonává určitou funkci. Tyto urbanistické prvky tvoří hlavní strukturu vnitřního prostoru. Tato uzavřenost sídlu slouží k uchování si svých významů, stejně jako si naše duše v sobě uchovává to, co zažila.⁸⁶ Sídlo jako hranice nepředstavuje striktně dělicí čáru vymezující siluetu města od okolní krajiny. Naopak - vzájemně se prolínají a ovlivňují.

Podle Norberg-Schulze strukturu vztahu mezi přírodou a sídlem můžeme pozorovat i při rozlišení mezi interiérem a exteriérem budovy. „Hranice architektonického prostoru jsou podlaha, stěna a strop. Hranice krajiny jsou strukturálně podobné a tvoří je zem, horizont a nebe.“⁸⁷ Architektonické prvky jako jsou zdi či stropy oddělují vnitřek od vnějšku. Tyto prvky vymezují architektonický prostor. Od přítomnosti okolních stěn se pro Norberg-Schulze odvíjí význam konstrukce staveb. Stěny jsou sepnuté stropem, který slouží jako horní hranice pro prostorové rozlišení uvnitř a vně, neboli interiéru a exteriéru. Při absenci této uměle vytvořené horní hranice se měřítkem stává opět nebe a člověk jako v přírodním prostředí zakouší specifickou zkušenost pobytu uvnitř a vně.⁸⁸ Důležitý element v celkové konstrukci stavby tvoří okno, které propojuje vnitřní uspořádání stavby s vnějším světem. Obecně řečeno otvory nám zprostředkovávají vztahy s vnějším světem a svým tvarováním a proporcemi se podílejí na utváření charakteru prostředí. Odráží se v nich to, jak stavba stojí a jak se zvedá k nebesům.⁸⁹ Jak Norberg-Schulz uvádí, že otvory tvořené mohutným

---

⁸⁵ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s 12.

⁸⁶ Ibid., s. 10.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid., s. 59.

⁸⁹ Ibid., s. 179.

orámování, zdůrazňují uzavřenost vnitřního prostoru. Naopak otevřená prosklená okna, „odhmotňují“ a navozují pocit interakce mezi vnitřkem a vnějškem.⁹⁰ Architektonický prostor je tak zformován hranicemi, které tvoří základní topologickou strukturu prostoru.

Vymezení hranic nám nejen určuje prostor, ale udává i jeho kvalitu. Charakter umělého místa je závislý na jeho uzavřenosti či naopak otevřenosti. Otevřenost a uzavřenost představuje vztah vnitřku a vnějšku, což je pravou podstatou architektury.⁹¹ Uzavřenost vždy musí začínat vymezením určité rozlehlosti. Toho je docíleno hranicemi. „Způsob, jak se uzavřenost projevuje, závisí na konkrétních vlastnostech hranic.“⁹² Hranice tedy oddělují specifickou strukturu místa od okolní struktury přírody. Vymezením vztahu mezi umělým místem a okolní přírodou, tedy rozdělením uvnitř a vně, je definován základní princip fenomenologie architektury.

4.1.5. Bydlení – identifikace a orientace

Rozebrání struktury místa, ale i pochopení jeho ducha, tedy *genia loci* se pojí s identifikací určitého místa. Duch místa se podílí na utváření obecného charakteru prostředí. Přírodní místa jsou naplněna významy, které člověk musí pochopit. Tím dochází k utvoření základu pro naše bydlení.⁹³

Lidé se už odjakživa snažili pochopit a interpretovat vzájemné vztahy jednotlivých přírodních elementů. „Hned ve svých počátcích člověk poznal, že příroda se skládá z elementů, které ve vzájemných vztazích vyjadřují základní podoby bytí. Krajina, ve které člověk žije, není pouhé proudění fenoménů; má strukturu a obsahuje významy. Tyto struktury a významy podmínily vznik mytologií, které vytvořily základ pro bydlení“⁹⁴ Lidé se začali v krajinné sféře orientovat díky identifikaci míst, které zasvětili jednotlivým bohům. Tím místo získalo svůj význam. Významy, jakými člověk přírodu uchopil, se ovšem lišily v závislosti

---

⁹⁰ Ibid., s. 67.

⁹¹ Ibid., s. 58.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid., s. 21.

⁹⁴ Ibid., s. 23.

na kulturních tradicích. Interpretace daného prostředí různými způsoby se odvíjí od procesu, při kterém člověk utváří nejen sám sebe, ale i své okolí a kulturu. Přenesení kulturního významu vytváří soustavu významuplných míst, která umožňuje člověku pravdivě žít.⁹⁵

Architektura tak zjednává místa k bydlení. Aby si člověk mohl vytvořit určitý vztah k místu, musí se v prostředí začít orientovat a pochopit charakter místa. Následně se s daným místem identifikuje a jeho bytí získává konkrétní význam. Orientace a identifikace jsou dvě psychické funkce, které tvoří podmínku pro bydlení a pocit domova. Proces zabydlení je tak spojen s určením jaké konkrétní místo je – to znamená identifikovat ho. A je nutné vědět, kde se toto místo nachází – tedy orientovat se. Tyto dva vztahy sice vytvářejí jeden celek, ale mohou být na sobě zcela nezávislé. Bydlet ve své podstatě znamená cítit se bezpečně na určitém místě a považovat ho za své, tedy identifikovat se s ním.

Slovy Norberg-Schulze; „Je bezpochyby možné orientovat se v nějakém místě, aniž bychom se s ním identifikovali. (...) Opravdu patřit k nějakému místu však předpokládá, že jsou plně rozvinuty obě psychické funkce“⁹⁶

Možnost zrealizovat vlastní způsob bydlení tedy vyžaduje prostředí, ve kterém dochází k harmonickému spojení nebe a země. Díky tomu se člověku nabízí možnost vytvořit s přírodou vyvážený celek a místo si tak snadno identifikovat.⁹⁷ Snadná identifikace je člověku umožněna pokud v místě rozpozná symbolické prvky, které vykazují známé charakteristiky a jevy, se kterými je spojena jeho existence.⁹⁸ Díky symbolizaci je možné zprostředkovat jedinečný význam. Pocit známého místa člověk získává díky symbolickému shromáždění jemu známým významů. Podle Norberg-Schulze se „v umělém prostředí, které je naplněné významy, člověk cítí doma.“⁹⁹

Bydlení je tedy Norberg-Schulzem označováno jako „celkový vztah člověka k místu“¹⁰⁰. „Obecně řečeno, význam je psychickou funkcí. Závisí na identifikaci a zahrnuje v sobě pocit,

---

⁹⁵ Ibid., s. 28.

⁹⁶ Ibid., s. 20.

⁹⁷ Ibid., s. 46-48.

⁹⁸ Ibid., s. 50.

⁹⁹ Ibid., s. 50.

¹⁰⁰ Ibid., s. 8.

sounáležitosti. Tvoří proto základ bydlení. Musíme znovu opakovat, že základní lidskou potřebou je, aby člověk svou vlastní existenci prožíval jako významuplnou.¹⁰¹

4.1.6 Tři typy architektury

V následujících odstavcích shrneme myšlenky Norberg-Schulze, ve kterých charakterizuje tři různá místa. Těmi jsou: Praha, Chartúm a Řím.

„Jestliže konkretizace umělých míst obecně označujeme slovem architektura, pak můžeme také hovořit o ‚romantické architektuře‘, ‚kosmické architektuře‘ a ‚klasické architektuře‘.“¹⁰²

V souvislosti s výše zmíněnými místy Norberg-Schulz rozlišuje tři druhy architektury, každá z nich má svůj svébytný charakter. Jedna je „romantická architektura“. Její struktura je definovaná jako heterogenní forma bez přímého logického řádu. Je pro ni charakteristická skoro až fantastická atmosféra. Dynamický charakter nám umožňuje v ní najít obraz živé přírody. Z hlediska urbanistického řešení se jedná o neuspořádané až chaotické prostředí s blízkými vzájemnými vazbami. Bývá silně vymezeno vůči svému okolí hranicemi, které nemusejí být jednotného a geometricky uspořádaného charakteru. Tvarově nesourodá struktura se odráží v konkrétních konstrukcích budov. Pro architekturu, kterou můžeme označit jako romantickou, je charakteristický důraz na variaci detailů společně s množstvím ornamentiky. Celková atmosféra takové architektury je dotvářena barvami, které mají symbolický charakter spojený s prostředím, ve kterém se nachází.¹⁰³ Zde Norberg-Schulz zmiňuje několik příkladů měst, který dotváří celkový obraz této architektury. Jedná se o města, u kterých se symbolicky projevuje okolní prostředí. Ve vnitřní i vnější struktuře budov se odráží mohutnost alpských vrcholů. Využití bílého barvy pro interiér umělého prostředí je vlastně symbol „světelnosti severské letní noci“¹⁰⁴.

---

¹⁰¹ Ibid., s. 166.

¹⁰² Ibid., s. 69.

¹⁰³ Ibid., s. 70.

¹⁰⁴ Ibid.

Podle Norberg-Schulze je takový charakter místa příznačný pro Prahu. Prahu popisuje jako místo nasycené různorodými architektonickými styly, které vytvářejí složitou až chaotickou strukturu „v níž se shromažďuje množství významů.“¹⁰⁵ Toto místo je podle něho naplněno mnoha symbolickými významy, které vytváří jeden z aspektů genia loci Prahy.¹⁰⁶ Pokud chceme hledat charakter romantických staveb v novodobé architektuře, najdeme jej podle Norberg-Schulze v „Art Nouveau“¹⁰⁷. V tomto architektonickém stylu se odráží veškerá organičnost a nelogičnost jednotlivých detailů i celkové konstrukce. Obecně lze ale o „romantické architektuře“ říct, že v jednotlivých místech se spojuje specifický lokální charakter.

Přímým opakem „romantické architektury“, kterou Norberg-Schulz popisuje, je „architektura kosmická“. Tato architektura se vyznačuje uniformitou, jasnou a logickou strukturou. Z jistého úhlu pohledu můžeme říct, že se z ní vytrácí jedinečná atmosféra. Může to být zapříčiněno statickými formami, u kterých není vyžadována v zásadě žádná lidská účast k určení jejich významu. Z hlediska rozložení staveb se jedná o prostor, který má striktní geometrická pravidla utvořená ze striktních linií. Jednotlivé detaily a odchylky se ztrácí v celkovém systému. Specifickým charakterem míst, tvořených „kosmickou architekturou“ je jejich uniformní struktura. Norberg-Schulz tento charakter přirovnává ke struktuře labyrintu, ve kterém, stejně jako v kosmickém prostoru, není určen jeden jasný směr a cíl. Toto schéma se nejvíce nachází v islámské architektuře, ve které dochází ke kombinaci geometrického uspořádání a labyrintní struktury. Slovy Norberg-Schulze: „Zatímco základní osnovu veřejných budov tvoří ortogonální mříž (mešita, madrasa, atd.), obytné čtvrtě jsou labyrintické.“¹⁰⁸ „Kosmickou architekturu“ lze nalézt i ve starých egyptských městech. Každé nové město bylo utvořeno podle jasného řádu bez ohledu na okolní charakter krajiny.

---

¹⁰⁵ Ibid., s. 84.

¹⁰⁶ Jedním z příkladů, který dokresluje tento vztah a ze kterého je patrná i inspirace Heideggerovými myšlenkami, je příklad Karlova mostu. Slovy Norberg-Schulze: „V Praze most opravdu shromažďuje zemi jako krajinu kolem řeky, (...). Z mostu člověk vnímá celek jako prostředí v nejhlubším slova smyslu; most tvoří opravdový střed tohoto světa, který shromažďuje tak mnoho významů.“ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 82.

¹⁰⁷ Jedná se o umělecký směr, který se projevuje na konci 19. počátku 20. století. V Čechách je pro tento styl rozšířený výraz secese. Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích 4 a/b. 1. vyd. Praha: DIDEROT, 1999.

¹⁰⁸ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 72.

To vše především z důvodu sjednocení jednotlivých míst v celkový kosmos. Jako příklad, který odpovídá popsaným charakteristikám, Norberg-Schulz uvádí Súdánský Chartúm. Je pro něj typický jasný vnitřní řád města oproti okolní otevřené krajině. Rozlehlost okolní pouště se promítá i do celkové struktury města a jednotlivých obydlí. Poušť prostupuje celým městem, a proto bývá dům zavřený jak v praktickém, tak v symbolickém smyslu. Ohraničený prostor uvnitř města tvoří individuální příbytky, které jsou od okolního prostranství odděleny silnými zdmi. „Základní struktura chartúmského místa tedy spočívá v dialektickém vztahu mezi introvertním obydlím a nekonečným, ale absolutním prostředím.“¹⁰⁹

Třetím druhem je „klasická architektura“. Jako typický příklad této architektury Norberg-Schulz uvádí město Řím. „Řím je monumentální a grandiózní, ale jeho prostory mají ‚interioritu‘, která v člověku vyvolává silný pocit bezpečí a přináležitosti.“¹¹⁰ V tomto druhu architektury nenacházíme jednotný charakter míst, ale vyvážené propojení statických i dynamických sil. Geometrická uspořádanost je doplněna organickými detaily, které podněcují lidskou identifikaci. Typickým příkladem této architektury je podle Norberg-Schulze „řecká architektura“¹¹¹. „Klasickou architekturu tak vyznačuje nepřítomnost obecného dominantního systému a její prostor je možno definovat jako aditivní seskupení individuálních míst. [...] Všechny články na klasické budově mají svou vlastní identitu, přičemž zároveň zhušťují, vysvětlují a snad i diferencují obecný charakter celku.[...] Klasická budova dává najevo, že je ‚postavena‘ jasným a srozumitelným způsobem.“¹¹² Z těchto slov je patrné, že v „klasické“ architektuře je dosaženo něčeho zcela výjimečného - spojení jasné struktury s možností individuální exprese. Norberg-Schulz přednosti Říma shledává především v dokonalém propojení s přírodou, kterou dokáže díky své prostorové struktuře člověku, zcela přiblížit. Specifický charakter Říma, ve kterém je znázorněn celkový kosmos, se odráží i v interiérech jednotlivých monumentů. Jedním takovým příkladem je Pantheon.

---

¹⁰⁹ Ibid., s. 136.

¹¹⁰ Ibid., s. 142.

¹¹¹ Starověká řecká architektura je ukázkou tektonické architektury, založená na jasném vztahu. Podobou každé části stavby určovala přísná pravidla neboli řády, které udávaly i velikost a tvar sloupů, vzhled ornamentu na hlavicích i kládí nad nimi. CRAGOE, Carol Davidson. *Abeceda architektury: průvodce základními pojmy a stavebními slohy*. V Praze: Slovart, 2008, s. 24.

¹¹² NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 74.

„[...] kruhový prostor uzavřen kontinuální masívní stěnou. Uzavřeností však proniká podélná osa, čímž budova vizualizuje základní prostorové vlastnosti římského *genia loci*. V Pantheonu je pozemská existence člověka interpretována jako ‚idylický‘ pobyt i dynamický výboj a obě tyto interpretace jsou zjevné pod věčným nebeským dómem. Tak se v Pantheonu sjednocují nebesa i země a římská ‚idyla‘ je chápána jako obraz obecné kosmické harmonie“.¹¹³

Rozebrání jednotlivých typů architektonického prostoru umožnilo Norberg-Schulzovi identifikovat ideální obraz městského sídla. Jak sám přiznává, je velice obtížné najít v reálné podobě čistou formu jednotlivých stylů, ovšem společně vytvářejí nezaměnitelný charakter místa. Mimo jiné mají tyto kategorie stěžejní význam pro možnou interpretaci *genia loci*. „Genius loci lidského sídla představuje ve skutečnosti mikrokosmos a jednotlivá města se navzájem liší tím, co shromažďují.“¹¹⁴ Každé místo se vyznačuje zvláštním duchem místa, který se projevuje svým umístěním. I přes rozdílného ducha místa se ve všech se odráží stejná zkušenost, která umožňuje propojit umělé místo s okolním světem.

Lidský svět je tak místo mezi nebem a zemí, ve kterém lidské bytí a věci získávají svůj význam. Věci nabývají svého významu, jsou-li shromážděny na jednom místě. Stejný význam nabývá i architektura ve spojení se svým okolním prostředím. Shromážděním významů člověk přetváří uměle vytvořené místo na kosmos. Podle Norberg-Schulze můžeme na člověka nahlížet jako na poutníka, který hledá způsoby, jak vyjádřit podstatu světa. Tuto podstatu vyjadřuje tím, že se usídli na určitém místě. Jak již bylo řečeno, v tomto místě vizualizuje, doplňuje a symbolizuje tvář světa tak, jak ho vnímáme. Jeho projevem je pak architektura, která mu poskytuje prostředek pro vlastní existenci. Analýza měst pomocí jejich rozdělení do tří typů architektury - na romantickou, kosmickou a klasickou nám ukazuje, jakým způsobem může být tento vztah mezi architekturou a přírodou vytvořen.¹¹⁵ Vymezení sídla vůči okolní krajině vzniká prostřednictvím hranic.

---

¹¹³ Ibid., s. 153.

¹¹⁴ Ibid., s. 78.

¹¹⁵ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, 169.

5 Člověk a prostor

Fenomenologická teorie architektury Norberg-Schulze vzniká v období, kdy se přetváří moderní pojetí prostoru. Pod vlivem Einstenovy teorie relativity je prostor nově vnímán společně s časem a „tato teorie vytvořila nekonečnou časoprostorovou proměnlivost našeho fyzického světa“.¹¹⁶ V architektonické kultuře už není prostor vnímán jako konstantní základna, od které se architektonická stavba odvíjí a naopak se, prostor stává důsledkem architektonické tvorby. Na základě tohoto obratu Norberg-Schulz na architekturu nahlíží jako na prostředek k nalezení řešení pro lidské situace. Prostřednictvím rozdílných prostorových zkušeností tak člověk zviditelňuje svůj pohled na svět.¹¹⁷ Objevuje se tak vzájemné působení mezi prostorem a architekturou. Jde o ústřední motiv celé jeho teorie. A proto se v následujících odstavcích budeme dále věnovat obecným otázkám směřujícím k chápání pojetí prostoru a k určení jeho vztahu k člověku.

Snažíme-li se vyložit Norberg-Schulzův náhled na prostor, musíme se opět vrátit k Heideggerovým tezím. Specifickou podobu vztahu člověka s prostorem Heidegger uchopuje prostřednictvím vysvětlení vztahu mezi věcmi a místem.

Proto povaha věcí určuje i místo, které v sobě skýtá souvislost člověka a světa. Heideggerovými slovy: „jednotlivá místa vytváří celkový prostor. Tyto místa jsou určeny věcmi, kterými jsou i stavby. Na základě těchto vztahů můžeme zkoumat vztah člověka a prostoru.“¹¹⁸ Heidegger tedy na člověka nenahlíží pouze jako na vnějšího pozorovatele, ale jeho bytostnou podstatu spojuje přímo s prostorem. V návaznosti na Heideggera je tedy prostor popsán z hlediska lidského prostorového bytí, kterému je určeno jeho bytostné místo. „Heidegger prostor spojuje s lidskou existencí samou, tj. s bytím člověka, resp. se způsobem bytí člověka“.¹¹⁹

---

¹¹⁶ SOLÀ-MORALES, Ignasi de. *Diference: topografie současné architektury*. Překlad Irena Fialová, Jana Tichá. Praha: Zlatý řez, 2013, s. 95.

¹¹⁷ *Ibid.*, s. 96.

¹¹⁸ „If we pay heed to these relations between locales and spaces, between spaces and space, we get a clue to help us in thinking of the relation of man and space“ HEIDEGGER, Martin. *Building Dwelling Thinking*. Poetry, Language, Thought., New York: Harper Colophon Books, 1971, s. 358.

¹¹⁹ PĚTOVÁ, Marie. Prostor jako prostor (k) jednání. In: *Prostor a jeho člověk*. Praha: Vesmír, 2004. s. 239.

Pokud se na prostor podíváme z hlediska přírodních věd, budeme o prostoru mluvit jako o geometrickém útvaru. V něm má každá věc svou stanovenou polohu, kterou dokážeme číselně vyjádřit. Z tohoto pohledu je rovněž prostor zbaven i jakéhokoliv subjektivního hlediska. Ale Norberg-Schulz mluví o prostoru, který člověku nabízí místo k jeho jednání.

Z pohledu Norberg-Schulze chápeme bydlení jako bytí člověka. Toto bydlení je realizováno skrze architekturu, díky které tím vzniká existenciální prostor. Norberg-Schulz tak ve své teorii uchopil prostor v existenciálním smyslu. V prostoru vznikají místa, která jsou naplněná významy a která symbolizují žitý svět. Tyto významy člověk shromažďuje v jednotlivých stavbách. Stavěné tedy můžeme považovat za základní projev pochopení svého světa.

Uvědomění si prostorového umístění sebe či někoho jiného nám tak přináší poznání vlastní podstaty. V heideggerovském způsobu chápání je prostor brán jako projev lidskosti, tedy bytí člověka. K uskutečnění primárního významu architektury dochází tehdy, pokud se na ohraničeném prostranství odehrávají lidské činnosti, tedy i pouhé přebývání člověka na určitém místě. Prostoru přiřazujeme určitý význam i pokud ho chápeme jako prostředek k uspokojení našich potřeb. Takový prostor si tak uzpůsobujeme k našemu jednání¹²⁰. V obou případech prostor získává svůj význam a vytváří podmínky pro lidské bydlení.

Každá situace, každá činnost, kterou vykonáváme, má své časové trvání a prostorovou dimenzi. A tak formování vlastního prostoru souvisí i s utvářením světa, ve kterém člověk jedná a žije. Ve studii dvou českých teoretiků Ivana M. Havla a Moniky Mitášové *Prostor prožívaný jako prostor k jednání*¹²¹ nacházíme tezi, že prostor vytváří vzájemný vztah mezi světem a člověkem. „Člověk se ‚domlouvá‘ se světem o tom, jak má chápat svět (a sebe v něm). Toto domlouvání je výrazně reciproční proces: zjednávaný svět je prostředí pro jednání, ale jednání je zároveň předpokladem zjednávaného světa. Totéž platí speciálně pro prostor; obrazně řečeno, zjednávaný prostor usměrňuje moje kroky a moje kroky tvarují

---

¹²⁰ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 170.

¹²¹ HAVEL, Ivan M. a Monika MITÁŠOVÁ. Prostor prožívaný jako prostor k jednání. In: *Prostor a jeho člověk*. Praha: Vesmír, 2004.

zjednávaný prostor.¹²² Můžeme tedy říct, že architektura utváří prostor pro lidské jednání, ale sama se přitom nechává tímto jednáním inspirovat.

6 Krize architektury

V tezí Norberg-Schulze nacházíme velkou škálu konkrétních příkladů, které demonstrují jeho koncept „existenciálního prostoru“. V současné době¹²³ často moderní prostor pozbývá svého hlavního existenciálního charakteru. Základní princip tohoto pojetí prostoru bývá podle Norberg-Schulze při realizaci nových sídel či příbytků ignorován či porušován. Jsou narušeny základní elementy, které prostor centralizují. Toto porušení se projevuje nejen v rozmístění ulic a jejich charakteru, ale především v ignorování symbolického významu středu, ke kterému má vše směřovat a vše se zde shromažďovat. Jednotlivé prvky moderního města, jako jsou náměstí a cesty, nevykazují tyto prvky shromažďování. Princip centralizovanosti se dříve projevovat jako abstraktní prvek, který se promítal v konkrétních stavbách jako byly např. rotundy. Stejně tak i pro francouzsko-švýcarského architekta Le Corbusiera¹²⁴, kterého Norberg-Schulz ve svých knihách často zmiňuje a kterým se nechal inspirovat, byly primární formy architektury kužel, koule a válec.^{125,126} „Naše poznámky o umístění sídel a jejich prostorové morfologii se mohou zdát triviální. Dnes však tyto jednoduché strukturální vztahy velmi málo chápeme a ještě méně je respektujeme. Na těchto strukturách závisí celková identita našich míst, a proto jsou důležitou součástí fenomenologie

---

¹²² Ibid., s. 180.

¹²³ S ohledem na napsání knihy, tedy konec 20. století.

¹²⁴ Le Corbusier (1887–1965) byl významný architekt, malíř a teoretik. Jde o zakladatele a hlavního představitele dvou významných stylů 20. stol. – purismu a brutalismu. *Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích 4 k/l*. 1. vyd. Praha: DIDEROT, 1999, s. 313.

¹²⁵ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 61.

¹²⁶ „Jsou-li podstatou architektury koule, kužel a válec, generativní a definující prvky těchto tvarů se zakládají na čisté geometrii. Ale tato geometrie děsí dnešní architektky. Dnešní architekti se neodvažují udělat palác Pitti nebo ulici Rivoli; dělají bulvár Raspail.“ LE CORBUSIER, Saugnier. *Za novou architekturu*. Praha: Rezek, 2004, s. 27.

architektury.“¹²⁷ Výstavba městských domů by měla reprezentovat ideální formu současné architektury a ukazovat dobový vzor, který se následně stane inspirací v menším měřítku pro běžné obydlí. Tento dokonalý vzor by pak měl sloužit jako inspirace využitá ve vzhledu nejen exteriéru, ale i interiéru osobních příbytků.¹²⁸ Norberg-Schulz již několikrát poukázal na dříve postavené budovy, města a krajiny, na kterých se snažil ukázat, jakým způsobem mohou být kvality existenciálního prostoru začleněny do celkového prostředí. Jde tedy nejen o vnitřní uspořádání měst, ale i o urbanistické plánování, u kterého musí být respektována základní prostorová organizace. V celkové architektonické struktuře plní centrum města primární úlohu pro existenciální roli sídel. V současné době je tato zákonitost často porušována. Zodpovědnost za tuto skutečnost nesou především architekti, kteří postrádají jakýkoliv cit pro městské prostředí a jeho začlenění do okolní krajiny. V současné době si málokterý architekt uvědomuje závažnost svého jednání především z hlediska důležitosti architektury, která vytváří náš žitý svět.¹²⁹ Norberg-Schulz tak na architektky klade požadavky, které směřují k jednomu cíli a tím je schopnost architekta nalézt konkrétní fenomén, kterým je specifická identita místa. Právě na architektech spočívá tedy zodpovědnost, jakým způsobem nám představí a zprostředkují náš okolní svět.¹³⁰

V dílech Norberg-Schulze se setkáváme s upozorněním na nevyhovující stav architektury, který se odráží v celkové struktuře našeho prostoru. U nových měst nejsou naplněny kvality lidského sídla, na kterých je závislá celková identita míst.¹³¹ Tyto kvality spočívají v prostorové uzavřenosti a hustotě, které jsou utvořeny uspořádáním budov s kombinací ulic a náměstí. Od tohoto rozložení se odvíjí i celkový vztah sídla k okolní krajině založený na variaci figury (sídla) a pozadí (krajina). Kontinuita krajiny nesmí být narušena a stavby

---

¹²⁷ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 175.

¹²⁸ Stejně jako to mu bylo v řeckém polis, ve kterém se mohutné chrámy tyčily k oblakům a reprezentovaly ideál krásy. *ibid.*, s. 184.

¹²⁹ *Ibid.*, s. 195.

¹³⁰ Touto problematikou o interpretaci současné architektury se zabývá i současný americký filosof a teoretik architektury Karsten Harries v díle *Etická funkce architektury*. „Což snad není pravda, že nám architektura má dál pomáhat najít své místo a svou cestu ve světě, který v nás vyvolává stále větší dezorientaci? Právě v tomto smyslu budu mluvit o ‚etické funkci‘ architektury.“ HARRIES, Karsten. *Etická funkce architektury*. Vyd. 1. v Řevnicích: Arbor vitae, 2011, s. 13.

¹³¹ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 175.

musí vytvářet shluky a skupiny.¹³² Celková kvalita prostředí tedy musí být založena na jednotném charakteru místa. Podle Norberg-Schulze se ztrátou těchto symptomů vyznačuje většina moderních měst. Dochází tak ke ztrátě místa a pocitu odcizení. Tento stav je charakteristický pro moderní společnost. Ztráta místa vychází i špatná orientace člověka v prostoru. Základní lidské funkce - orientace a identifikace¹³³ - vytváří pro člověka základní oporou pro lidskou existenci. Má-li člověk správně pochopit prostředí ve kterém žije, musí dojít k hlubšímu nazírání na obě tyto funkce.

Tato krize vede ke špatné identifikaci člověka s umělými věcmi. Jako východisko z tohoto stádia Norberg-Schulz navrhuje již výše zmíněné hlubší pochopení identifikace, se kterým souvisí proces shromažďování.¹³⁴ Je tím tak narušen proces, při kterém dochází ke správnému pochopení podstaty věcí. Jak tvrdí Norberg-Schulz, pochopení pravé funkce věci člověk získává představu o tom, jak s věcmi zacházet a využívat je ke svému životu. Účelem skutečných věcí je ukázat „život v jeho rozmanitých stránkách“.¹³⁵ Tedy ukázat lidské přebývání mezi nebem a zemí. Pro člověka se tak pravá podstata věci nalézá v poznání významů vytvořených mezi člověkem a přírodou.¹³⁶ Pochopení pravého pojmu věci zabráníme i zacházení s věcí jako s pouhým nástrojem.¹³⁷

---

¹³² Ibid., s. 189.

¹³³ Orientace slouží člověku k určení, kde se nachází a jaké toto místo je. Identifikace pak člověku umožňuje určit svou identitu skrze pochopení věcí a místa.

¹³⁴ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 20.

¹³⁵ Ibid., s. 169.

¹³⁶ Ibid., s. 168-169.

¹³⁷ K pochopení pravé podstaty věci a jejího správného používání může nahlédnout do Heideggerova textu *Věc*. V něm uvádí jako příklad věci džbán. Z fyzikálního pohledu džbán ve svém prostoru obsahuje určitou kapalinu či prázdný prostor, který je pouze vyplněn vzduchem. Opustíme-li od pouze fyzikálního nahlížení, budeme moci pochopit, jakým způsobem džbán nabývá svého pravdivého „bytování“. Abychom postihli bytostnou podstatu džbánu, je nutné si správně položit otázku; „jak džbán pojímá?“ Slovo pojímat zahrnuje dvojí význam jak naplňování, tak i vyprazdňování obsahu. Tento význam určuje bytostnou podstatu džbánu, která je mu vlastní bez ohledu na to, zda je něčím naplněn či nikoliv. Tudíž Heidegger upozorňuje i na prázdnotu džbánu, která je důležitá k dosažení podstaty. Heidegger tvrdí, že proces nalévání a vyprazdňování představuje určení věci, tedy jejího „věcnění“ a tak umožňuje uvést do hry „součtveří“. Tímto shromážděním dvojího pojímání získává věc význam sama o sobě. V Heideggerově interpretaci se ukazuje, že podstata džbánu je založena v jeho daru nalévání vína či vody. V nalévání, které tvoří primární funkci džbánu, Heidegger tak ilustruje dávání daru smrtelným a božským. Shromažďuje tím tak svět; „který je tvořen nebem, zemí, smrtelným a božským“. HEIDEGGER, Martin. *Básnický bydlí člověk*. 2. opr. vyd. Praha: Oikoymenth, 2006.

Stavba je rovněž takovou věcí, která svým umístěním konkretizuje svět, ve kterém se člověk nachází.¹³⁸ „Obecně můžeme říci, že *genia loci* konstituují významy, které místo shromažďuje.“¹³⁹ Vše, co člověk vytváří, nemá vztah pouze k němu samému. Věci získávají svůj význam, až ve vztahu ke svému okolí. Tím, že člověk tyto významy shromažďuje, vytváří vlastní konkretizaci světa.¹⁴⁰

Ztrátou identifikace je narušen i předpoklad pro správné bydlení. Podle Norberg-Schulze se ale jedná pouze o dočasnou ztrátu autentického bydlení¹⁴¹. Řešení této krize demonstruje na realizaci vlastního domu situovaného na předměstí Osla. V této stavbě se snažil naplnit veškeré jím kladené požadavky na vznik ideálního prostoru. Ve spolupráci s architektem Arnem Korsmoem vznikl rodinný dům *Planetveien 14* (Oslo, 1955),¹⁴² který znamená důležitou fázi ve vývoji norské architektury. Jde zejména o použití betonové konstrukce pro rodinný dům, plochou střechu a využití výrazných barevných variací. Dům je umístěn na svahu s výhledem na údolí fjordy Osla, který je v zadní části domu umožněn prosklenými velkými okny. Tuto stavbu lze chápat jako ukázkový příklad tvorby architektů, kteří architekturu považují za tvorbu míst. Jeho stavba je příkladem toho, jak zdi tvoří jasnou hranici mezi vnitřkem a vnějškem a naopak okno je propojujícím elementem, který vyjadřuje vztah k okolnímu prostředí.¹⁴³

Stejně tak Norberg-Schulz tvrdí, že identita člověka vyžaduje i identitu místa, která může být formována pouze ve stabilním prostředí. Současný charakter měst člověku neumožňuje jeho identifikaci a dochází tak k odcizení. V současné době se ale spíš setkáváme s rychle

---

¹³⁸ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 170.

¹³⁹ *Ibid.*, s. 170.

¹⁴⁰ *Ibid.*, s. 17.

¹⁴¹ Interpretací současné architektury se zabývá i belgická profesorka teorie architektury Hilde Heynenová. Část její přeložené studie je otištěna ve sborníku textů uspořádaných Petrem Kratochvílem. V eseji *Architektura a modernost* nacházíme Heynenové kritické stanovisko ke kladeným požadavkům Norberg-Schulze. Podle Heynenové se v současné době setkáváme s celkovou nemožností uskutečnit bydlení v jeho podstatě. Heideggerův pojem bydlení, nelze tedy podle Heynenové v současné době realizovat. „(...) mezi moderností a bydlením se skutečně rozevírá nepřekonatelná propast.“

HEYNEOVÁ, Hilde. *Architektura a modernost*. In: P. Kratochvíl (ed.). *O smyslu a interpretaci architektury*. Praha: VŠUP, 2005.

¹⁴² <http://www.architecturenorway.no/questions/histories/otero-pailos-planetveien/>

¹⁴³ Viz Obrazová příloha.

se měnícím strukturou měst, při které je těžké zachovat identitu místa. Ovšem na příkladech měst, které ve své knize uvádí, jako je Praha, Řím, Chartúmu, je vidět, že i přes proměny ovlivněné snahou přizpůsobit se současným potřebám společnosti, si místo může zachovat svou charakteristickou tvář.

K pochopení architektury pomáhá dle Norberg-Schulze její klasifikace na jednotlivé slohy, které byly dříve pro danou dobu jasně čitelné a charakteristické. Je zřejmé, že o současné architektuře nemůžeme dále mluvit jako například o architektuře secesní či funkcionalistické. V našem světě se tak může zdát, že se ztrácíme v rozmanité sféře staveb, které pro moderní společnost nevykazují žádné jasné klasifikační elementy. Ale klasifikace architektury není již více potřebná. Důležité je pochopit význam místa a najít tak k němu správné architektonické řešení. „Neexistují odlišné druhy architektury, ale jen různé situace, které vyžadují různá řešení tak, aby byly uspokojeny fyzické a psychické potřeby člověka“¹⁴⁴

Fenomenologická architektura neexistuje, ovšem existuje fenomenologická metoda, která se nezabývá formálním rozbořem či návodem k provedení stavby, ale zaměřuje se na náš přístup k pochopení světa. Fenomenologie jako filozofický směr zkoumá strukturu našeho vědomí, a to jak se nám určité věci zjevují. Proto i pro architekty, kteří se řadí k tomuto směru¹⁴⁵, je charakteristické, že kladou důraz na působení konkrétní situace a pochopení obecného vztahu mezi místem, člověkem a okolní krajinou. Moderní architektura však stále tak ve většině případů, ztrácí svou primární funkci spočívající v utváření a zároveň i v interpretaci současného světa.

---

¹⁴⁴ NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010, s. 5.

¹⁴⁵ Můžeme zmínit například architektky jako Lousi Kahn, Le Corbusier, Frank Lloyd Wright, Alvar Aalto.

7 Závěr

Předložená práce nabízí pohled na teorii architektury, kterou ve svém díle rozvíjí Christian Norberg-Schulz. Specifika jeho teorie se projevují již v jeho prvních, na analytické metodě založených, úvahách, ve kterých definuje „stavební úlohu“ architektury v několika rovinách. Pochopení architektury se Norberg-Schulz v raných úvahách snaží vyložit pomocí jejího rozdělení do několika kategorií. V tomto rozdělení je již obsažena jeho základní idea o účelu architektury jako o prostředku, který člověku poskytuje „existenční oporu“. Architektonický prostor tedy Norberg-Schulz nutně vztahuje k žitému světu a nahlíží na stavbu v rámci společenské i přírodní struktury.

Rozbor architektonického prostoru se u Norberg-Schulze dále více prohloubil s aplikací fenomenologické metody, která Norberg-Schulzovi umožnila bližší zkoumání charakteru místa. Důležitým krokem v jeho fenomenologické teorii architektury je vymezení architektonického prostoru jako „existenčního prostoru“. Existenční prostor v první řadě určuje vztah mezi člověkem a přírodou, ovšem navíc je spojen s psychickými funkcemi, které mu jej umožňují proměnit v určité místo. Jeho teorie místa, nám ukazuje koncept místa, ve kterém se uskutečňuje život a nabízí nám ho pochopit jako významuplný vnitřek.

Značná vodítka k fenomenologickému pojetí architektury poskytly Norberg-Schulzovi Heideggerovy texty. Vliv těchto textů se nejvíce projevilo v knize *Genius loci: krajina, místo, architektura*, ve které Norberg-Schulz přímo vychází z Heideggerovy „fundamentální ontologie“ a rovněž tak i z Heideggerova pozdějšího přístupu k definici věci a z jeho specifického pojmání prostorovosti. Tuto problematiku uchopuje na základě vyloženého vztahu mezi nebem a zemí. Heideggerova existenční fenomenologie odhalila Norberg-Schulzovi cestu k existenčnímu pochopení významu architektury. Z tohoto východiska se zformovaly primární myšlenky jeho teorie o společensko–existenční funkci architektury. Funkce architektury nemá mít pouze utilitární charakter, ale především by měla zprostředkovávat podstatu lidské existence, která se rozprostírá mezi nebem a zemí. Budova by tak člověku měla nabízet stabilní oporu při jeho hledání své existenční podstaty. Jeho teorie architektury se tak zaměřuje na hledání požadavků k vytvoření prostoru, který bude splňovat existenční požadavky člověka.

Došli jsme ke stanovisku, že současný stav architektury tento požadavek ve většině případů nenaplnuje. Stav současné architektury je často označována jako stav krize, což se odvíjí

od celkového nepochopení vztahu mezi člověkem a architekturou. Skrze kritické náhledy nám vyvstává nedostatečnost funkcionalisticky zaměřené architektury (utilitární), která na neštěstí je v posledních letech převládajícím trendem v mnoha architektonickým realizací. To, že teze Norberg-Schulze nejsou nerealizovatelné, nám ukazuje nejen příklad výstavby jeho vlastního domu, ale i například desítky let staré stavby architekta Franka Lloyd Wrighta¹⁴⁶.

Vyložená fenomenologická teorie architektury tak nabízí komplexně propracovanou strukturu, ve které se nám otevírá horizont k nalezení cesty pro vytvoření prostoru, který bude splňovat existenciální požadavky člověka, vzájemnou harmonii prostředí, stavby a člověka. Tato práce tedy poukázala na zásadní význam fenomenologické teorie architektury, která umožňuje uchopit bytostné umístění člověka na zemi uskutečněné skrze architekturu.

---

¹⁴⁶ Viz Obrazová příloha.

8 Seznam použité literatury

Primární literatura

HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. Praha: Oikoymenh, 1996.

HEIDEGGER, Martin. *Básnický bydlí člověk*. 2. opr. vyd. Praha: Oikoymenh, 2006.

HEIDEGGER, Martin. *Building Dwelling Thinking*. Poetry, Language, Thought., New York: Harper Colophon Books, 1971.

NORBERG-SCHULZ, Christian. *Genius loci: krajina, místo, architektura*. 2. vyd. Překlad Petr Kratochvíl, Pavel Halík. Praha: Dokořán, 2010.

NORBERG-SCHULZ, Christian. *Intentions in Architecture*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963.

Sekundární literatura

AKKELIES VAN NES, The Heaven, the Earth and the Optic Array: Norberg Schulz's Place Phenomenology and its Degree of Operationability. *Footprint: Delft School of Design journal* [online]. 2008, č. 3, s. 113-134. Dostupné z:

<http://journals.library.tudelft.nl/index.php/footprint/article/view/690>

BIEMEL, Walter. *Martin Heidegger*. Překlad Jaromír Loužil. Praha: Mladá fronta, 1995.

BENYOVSZKY, Ladislav. Člověk mezi rozprostraněností a krajinou: studie k rozmanitosti chápání prostoru. Vyd. 1. Editor Jaroslav Novotný. Praha: Togga, 2008.

CRAGOE, Carol Davidson. *Abeceda architektury: průvodce základními pojmy a stavebními slohy*. V Praze: Slovart, 2008.

HABIB, Farah and Sayyed MOHAMMAD KHORSO SAHHAF. Christian Norberg-Schulz and the Existential Space. *International Journal of Architecture and Urban Devepolment*. 2012, Vol. 1, No.3.

HAVEL, Ivan M. a Monika MITÁŠOVÁ. Prostor prožívaný jako prostor k jednání. In: *Prostor a jeho člověk*. Praha: Vesmír, 2004.

- HARRIES, Karsten. *Etická funkce architektury*. Vyd. 1. v Řevnicích: Arbor vitae, 2011.
- HEYNEOVÁ, Hilde. *Architektura a modernost*. In. P. Kratochvíl (ed.). *O smyslu a interpretaci architektury*. Praha: VŠUP. 2005.
- CHOONG-SU HAN, HEIDEGGER A MOST. *Heidegger and a Bridge*. Barbora Molnár a Alice Koubová. *FILOZOFIA*, 2013, Vol. 68, No. 5.
- LE CORBUSIER, Saugnier. *Za novou architekturu*. Praha: Rezek, 2004.
- MICHL, Jan. *Funkcionalismus, design, škola, trh: čtrnáct textů o problémech teorie a praxe moderního designu*. Brno: Barrister, 2012, s. 53-86.
- NORBERG-SCHULZ, Christian. *The concept of dwelling: on the way to figurative architecture*. Milan: Electa, 1985
- PĚTOVÁ, Marie. Prostor jako prostor (k) jednání. In: *Prostor a jeho člověk*. Praha: Vesmír, 2004.
- PĚTOVÁ, Marie. Prostorovost člověka a světa u pozdního Heideggera. In: *Člověk mezi rozprostraněností a krajinou*. Praha: Togga, 2008.
- SOLÀ-MORALES, Ignasi de. *Diference: topografie současné architektury*. Překlad Irena Fialová, Jana Tichá. Praha: Zlatý řez, 2013.
- Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. 1. vyd. Praha: DIDEROT, 1999.
- <http://www.architecturenorway.no/questions/histories/otero-pailos-planetveien/>
- <http://themodernhouseblog.net/2013/03/13/house-of-the-week-christian-norberg-schulzs-planetveien-14-oslo/>
- Archiweb. Dostupné z: <http://www.archiweb.cz>

9 Obrazová příloha

Arne Korsmo, Christian Norberg-Schulz, House of the week, 1955, Oslo.

147

Arne Korsmo, Christian Norberg-Schulz, House of the week, 1955, Oslo.

148

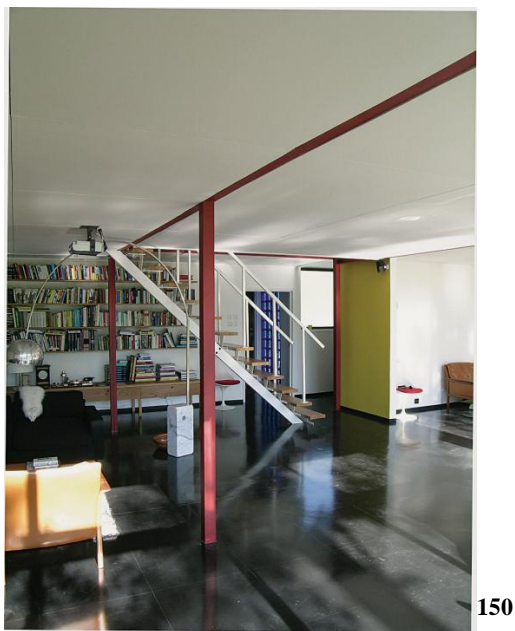
---

¹⁴⁷ <http://themodernhouseblog.net/2013/03/13/house-of-the-week-christian-norberg-schulzs-planetveien-14-oslo/>

Arne Korsmo, Christian Norberg-Schulz, House of the week, interiér domu, 1955, Oslo.

Arne Korsmo, Christian Norberg-Schulz, House of the week, interiér domu, 1955, Oslo.

---

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid.

Frank Lloyd Wright: Robie House, 1910, Chicago.

151

Frank Lloyd Wright: Hanna House, 1936, California.

152

Frank Lloyd Wright: Fallingwater, 1939, Pennsylvania.

153

---

¹⁵¹ Archiweb. [online]. [cit. 2015-01-21]. Dostupné z: <http://www.archiweb.cz>

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Ibid.